

MAROSÁN BENCE PÉTER

ÖKOTÓPIA: AZ ÖKOCENTRIKUS SZOCIALIZMUS ELMÉLETE

„[A]z ásványárus csak a kereskedelmi értéket látja, de nem az ásvány szépségét és sajátos természetét; nincs mineralógiai érzéke.”

MARX: GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOK

„A tudat soha nem lehet más, mint tudatos lét, az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk.”

MARX-ENGELS: A NÉMET IDEOLÓGIA

...ha az emberek ki tudnák irtani a földi ökoszisztéma jelentős részét úgy, hogy ezzel saját hosszú távú fennmaradásukat ne sodorják veszélybe (mert például képesek biztosítani mindazokat a funkciókat, amelyek saját optimális önfenn-tartásukhoz szükségesek), vajon jogukban állna ezt megtenni?

Bevezetés

■ A Földön jelenleg (az utóbbi száz évben) zajló éghajlati, környezeti, az élővilágban végbemenő folyamatokra vonatkozó tudományos konszenzus legalábbis a tudományos közösség meghatározó többségének álláspontja fényében nem látszik alaptalan riogatásnak azt mondani, hogy az emberiségnek olyan *ökológiai válsággal* kell szembenéznie, melyet ő maga idézett elő, és amely hosszú távon léteben látszik őt fenyegetni. Különböző elméletek vannak arról, hogy meddig nyúlnak vissza a válságot előidéző viselkedés kulturális gyökerei. Vannak, akik szerint az ember mindig is magát helyezte a középpontba, és az emberközpontúság szorosan összefonódott magával az emberi állapottal. Eszerint az ősember (vagy a nagyon archaikus ember) nem volt kevésbé természetromboló, mint a modern ember, csak ebben a pusztításban, eszközeit tekintve, jóval kevésbé volt hatékony, mint kései utódja.¹ Vannak olyanok, akik az ember természetidegenségét és világaló attitűdjét speciálisan a keresztény világméretű kötésekhez kötötték.² Talán a legáltalánosabb, legnépszerűbbnek mondható elmélet szerint

A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

az igazán mély bajok a *modernitással* kezdődtek; amikor az ember, hogy Heidegger híres szavait idézzük, magára egyre inkább „a létezők uraként” tekintett,³ és mindent az egyetemes rendelkezésre állás és uralhatóság szempontjából vett figyelembe. Egy negyedik elmélet szerint (és ehhez kapcsolodom részben én is) a globális környezeti válság a globálissá váló (majd vált) kapitalizmussal kezdődött, leginkább a 19. századtól; és az ökológiai válság strukturális módon összefügg a kapitalizmussal. Ez a Marxtól és Engelstől eredő gondolat, szisztematikusan kidolgozva, különösen az 1960-as évektől kezdve kibontakozó ökomarxista gondolatkör sajátja volt (magam is ehhez kapcsolodom).⁴ Függetlenül attól, hogy meddig vezetnek vissza a jelen válság kulturális és társadalmi okai, magának a krízisnek a ténye elvitathatatlannak látszik, ahogy az is, hogy az emberiségnek valamit kezdenie kell vele – egyénileg éppúgy, mint közösségileg, lokálisan csakúgy, mint globálisan. Van azonban ezen túlmenően egy további kérdés is: ha az ember képes volna úgy megoldani az ökológiai válságot, hogy saját túlélését hosszú távon biztosítsa, akkor ez vajon feljogosítaná őt arra, hogy más, nem emberi élőlények és lényközösségek érdekeit totálisan figyelmen kívül hagyja? A fizikai túlélés szempontjain túlmenően tehát *etikai* kérdéstről is szó van. Az etikai azonban végső soron az emberi létezés *autentikus* vagy *inautentikus* voltára irányul; a kérdés e tekintetben az, hogy ha az ember túl is él *fizikai értelemben*, ha figyelmen kívül hagyja lénytársainak érdekeit és igényeit, akkor nem hal-e meg *morális értelemben*?⁵ A jelen tanulmányban körvonalazott ökoetikai és ökopolitikai alapvetés szerint *torz és egyoldalú* az az etika, amely csak emberi szempontokat vesz figyelembe; és egy ilyen emberközpontú etika nem tesz lehetővé autentikus emberi létezést. Feltételezésünk szerint az adekvátan megfogalmazott ökoetika elvei egyúttal az autentikus (individuális és kollektív) emberi létezés elveit is jelentik. Az alábbiakban egy ilyen ökoetika elveit keressük, illetve a megfelelő elvek utáni kutatásokhoz szeretnénk hozzájárulni.

Lányi András szerint az ember fizikai és morális túlélése elválaszthatatlanul összekapcsolódik: ha az ember nem ismeri fel eredendő felelősségét a radikálisan más iránt, ami itt a természet, és újra és újra megtagadja azt az eredeti kötelességét, hogy viszonyát harmonizálja a természettel, akkor az elkerülhetetlen *fizikai pusztulás* csupán utólagos, külsődleges kifejeződése a korábbi *morális pusztulásnak*.⁶ Én a kettő elvi szétválaszthatóságának kísérletével, amit egy korábbi tanulmányomban „Coruscant-szindrómának” neveztem el,⁷ egy antropocentrikus etikával, illetve ökológiával szemben szerettem volna magamnak támpontot biztosítani (melyre később még visszatérünk). Eszerint az ember akkor is eredendően felelős a természetért, ha a természettel való etikátlan bánásmód nem sodorná veszélybe saját hosszú távú fennmaradását. Az alábbi tanulmányban ezzel kapcsolatban kettős szempontot szeretnék érvényre juttatni: *felelősség és szolidaritás lényegi összetartozására* kívánok figyelmeztetni. Nézetem szerint egyik sincs a másik nélkül. A felelősség a különbséget hangsúlyozza, a szolidaritás pedig a hasonlóságot, illetve a részleges azonosságot. A szolidaritás alapját pedig, mint a tágabb közösség körét, amelyhez mi magunk (mint emberek) tartozunk, az *élet* fogalma jelöli ki. Az általunk javasolt ökoetika *élő és élő közti szolidaritás* elképzelésén alapul. Noha (ahhoz hasonlóan, amit Lányi mondott) mi is hangsúlyozzuk, hogy az ember az egyetlen lény, amely – öntuda-

tánál fogva – képes arra, hogy – a szó szigorú értelmében vett – erkölcsöt alkosson, ehhez szeretnénk hozzátenni (az antropocentrikus motivációkat tompítandó), hogy *az ember öntudatra ébredt életként*, illetve öntudatra ébredt természetként (miként Schelling mondaná⁸) képes erre. Az ember mindenekelőtt az univerzális élet része; ahol az életet nem pusztán fizikailag, hanem immanens módon, illetve transzcendentálisan is értjük.⁹ Öntudatra ébredt életként az ember akkor tud autentikus módon élni, létezni, ha az erkölcsi tekintetbe vételt nem korlátozza saját magára, az élet öntudattal rendelkező birodalmára, hanem minden élő egyetlen egyetemes közösség részének tekint, amelynek minden tagját és részközösségét illeti az erkölcsi tekintetbevétele.

Az alábbi tanulmány középpontjában a következő kulcsgondolatok állnak: egyfelől a jelenlegi globális ökológiai válságot a kapitalizmus szükség-szerű strukturális velejárójaként kívánjuk bemutatni, másfelől a megoldás részeként javasolt ökoetikát az élet fogalmára szeretnénk alapozni, illetve abból próbáljuk levezetni. Egy olyan *társadalmi víziót* (ebben az értelemben: *utópiát*) kísérelünk meg felvázolni, mely a *gyakorlatban mégis a leginkább kivitelezhetőnek tűnik*, és amely a legnagyobb fokú igazságosságot biztosítja minden lény és lényközösség számára.

A főbb ökoetikai álláspontok

■ A jelenlegi ökoetikai és ökofilozófiai álláspontok leginkább két tengely mentén helyezhetők el: ökocentrikus vs. antropocentrikus, illetve individualista vs. holista; annak függvényében, hogy inkább a természetet vagy az embert, illetve inkább az egyént vagy a nagyobb egészet helyezik előtérbe. A négy paraméter mentén kapunk négy sarkított álláspontot, a négy lehetséges ökoetikai, ökofilozófiai megközelítésmód ideáltipikus eseteit – amelyek mindegyikére találhatunk (konkrét megfogalmazásukban kevésbé szélsőséges, sok kitételrel és megszorítással kiegészített) megfelelő példát; de nagyon sok köztes eset is akad.¹⁰ Az *ökocentrikus, holista* álláspontra a példa az Arne Næss és követői által képviselt *mélyökológia* lehetne,¹¹ illetve Aldo Leopold és J. Baird Callicot Föld-etikája.¹² Az *ökocentrikus individualista* felfogásra a biocentrikus egalitárius elméletek (Paul Taylor),¹³ illetve az állatok morális tekintetbevétele (Peter Singer) vagy az állatok jogai (Tom Regan) mellett érvelő gondolkodók elképzelései.¹⁴ Az antropocentrikus holista álláspontok képviselői általában az emberi közösséget mint egészet helyezik előtérbe, az egyént a közösségnek (többé-kevésbé) alárendeltnek tekintik, az egyéni jogokat a kollektív jogok korlátozzák, és az ily módon elgondolt emberi közösség szempontjából fogalmazzák meg az ökológiai kérdésfeltevést (bizonyos ökoautoriter, ökofasiszta álláspontok).¹⁵ Végül az antropocentrikus individualista álláspontok: a jövő nemzedékek jogait, az állati jogokat mérsékelten figyelembe vevő ökoliberális felfogások, illetve sok jelenlegi ökoszocialista modell (pl. David Pepper)¹⁶ ilyen.

Mindegyik álláspontnak megvan a maga erőssége és gyengéje – elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt. A teljesen vagy hangsúlyosan emberközpontú elméletek csak annyiban hajlandók figyelembe venni a nem emberi lények és közösségek érdekeit, ameddig ezt az emberiség fizikai túlélése megkívánja. Ez ahhoz a problémához vezet, amelyet korábban *Coruscant-*

szindrómának neveztem. A Coruscant-szindróma neve a Csillagok Háborúja univerzumban található bolygó méretű városra utal; egy teljesen beépített bolygóra, amelyen, a parkokat leszámítva, nincs is zöld terület. A probléma pedig a következő: ha az emberek ki tudnák irtani a földi ökoszisztéma jelentős részét úgy, hogy ezzel saját hosszú távú fennmaradásukat ne sodorják veszélybe (mert például képesek biztosítani mindazokat a funkciókat, amelyek saját optimális öfenntartásukhoz szükségesek), vajon jogukban állna ezt megtenni? Egy szigorúan vett antropocentrikus megközelítés ebben az elvi lehetőségben nem látna problémát (vagy legalábbis, ha komolyan veszi önmagát, nem szabadna, hogy problémát lásson). Ezzel viszont az antropocentrikus ökológia elvi alapjaiban mutatkoznak törések: a természet és a nem emberi létezők értéke *a tisztán instrumentálisra* redukálódik. Ha az ember túlélne nem emberi lénytársai és az eredeti, nem ember teremtette környezet nélkül is, akkor *ezek teljes mértékben nélkülözhetőek volnának*. Vagyis az antropocentrikus ökológia ezen a ponton kivezet az ökológia mint olyan köréből.

A tökéletesen természetközpontú felfogás pedig a gyakorlatban szinte lehetetlen; ahogy azt a radikálisan ököcentrikus koncepciók többnyire nehéz szívvel meghozott kompromisszumok formájában el is ismerik.¹⁷ A radikálisan individualista modellek hajlamosak háttérbe szorítani a nagyobb egészek és közösségek javát és érdekeit az egyénekre hivatkozva. A szélsőségesen holista magyarázatok pedig ellenkezőleg: az egyének a közösség érdekeire, a közjóra vagy közérdekre hivatkozó elnyomása előtt nyitnak utat. Az általunk javasolt koncepció részben ezen modellek bizonyos vonásait ötvözi, részben, az elméleti alapokat tekintve, egyfelől az ökofenomenológiára, másfelől az ökomarxizmusra támaszkodik.

Az ököcentrikus szocializmus elvi alapjai. Alapfogalmak

Élet és természet

„A természet az ember szervesen teste, tudniillik a természet, amennyiben maga is nem emberi test.”

MARX: GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOK

■ Az általunk kínált elmélet mindenekelőtt az *életet* helyezi a középpontba. A globális társadalmat végső soron az élőlények és környezetük univerzális közösségeként akarjuk elgondolni (Gary Snyder kifejezésével mint „minden élőlk falugyűlését”).¹⁸ Az élőlényekkel való méltányos és igazságos bánásmód, illetve viszonyulási mód mikéntje az egyik sarkalatos kérdésünk. Talán az első dolog, ami a szemünkbe ötlük, amikor élet és természet eszméit elemezzük, az a dolgok elválaszthatatlan összefonódottsága, egymáshoz tartozása. Mindenekelőtt a földi életről és természetről beszélünk, hiszen ez az otthonunk, ahol életünket így vagy úgy be kell rendeznünk, el kell igazgatnunk, s ahol hosszú távú túlélésünket biztosítanunk kell. De a földi természet nem szigetelhető el mereven a kozmikus természettől – ez azonnal láthatóvá válik pl. a Nap életet adó és fenntartó szerepéből. A Föld minden pillanatban ki van téve a kozmikus sugárzás legkülönbözőbb további fajtáinak; s az élőlények testét alkotó anyagok (ahogy az egész Föld anyagkészlete) jóval a Naprendszer születése előtti időkből származnak.

Nem szigetelhető el továbbá szerves és szervetlen, élő és holt természet sem. A Föld egyetlen komplex anyagcsererendszert alkot; az élőlényeknek, ahhoz, hogy fennmaradjanak, részben szervetlen anyagokat kell felvenniük környezetükből. Élő és élettelen természet között is folyamatos anyagcserekapcsolat van. A szervetlen természet az élőlények és közösségeik *környezetéhez* tartozik, e környezet integráns része; végső soron az élőlények *kiterjesztett testének* tekinthető. Mindenekelőtt tehát az életre fókuszálunk: az élő az, akinek számítanak a dolgok, aki értékkel. *Az élő az értékek forrása*; talán nem esünk túlzásba, ha azt mondjuk: minden érték forrása. Az életnek van egy immanens és egy transzcendens aspektusa; az élőlényhez tartozik egy pszichikai, illetve (alsóbb fokú létformák, élőlények esetében) protopszichikai, továbbá egy fizikai oldal. Az itt körvonalazott modell, ahogy mondtuk, részben ökofenomenológiai (illetőleg életfenomenológiai) megalapozottságú, mely számára az immanens (a pszichikai és protopszichikai) oldal az elsődlegesen fontos.¹⁹ Az élet (mint immanens, transzcendentális élet) mindenkor *megtestesült*; a szubjektumhoz mint szubjektumhoz lényegileg tartozik egy *test*, melynek szintén van egy szubjektív és egy objektív, immanens és transzcendens oldala; *Leib* (mint átélt test) és *Körper* (mint fizikai test). Az életet (függetlenül attól, hogy öntudattal bíró vagy öntudatlan élet) testisége az *egyetemes természet* rendszerébe csatornázza; ahol a természetnek (mint az élőlény szűkebb vagy tágabb környezetének) szintén van egy merőben fizikai és egy transzcendentálisan is tematizálható értelme.

Amikor kialakítjuk egy olyan ökocentrikus szocializmus elvi kereteit, melynek középpontjában a tág értelemben vett *élet* fogalma áll (ahol az élet, hangsúlyozzuk, soha nem lehet más, mint megtestesült élet), és meghatározuk a gyakorlati cselekvést vezérlő normákat és értékeket, akkor figyelembe kell vennünk az életben jelentkező spontán és lényegi *hierarchiaképződést, a hierarchia fogalmát is*. Noha egyes radikális biocentrikus egalitárius gondolkodók minden élő elvi egyenlőségét hangsúlyozták („minden élet egyenlő”),²⁰ néhány kritikus pont azt vetette ezen ökológusok szemére, hogy az elvi egyenlőség mindenképpől való hangsúlyozása nem segít a gyakorlati cselekvés konkrét elveinek kialakításában, illetve ami ehhez elengedhetlenül szükséges: *az értékek rangsorolásában*.²¹ A radikális egalitarianizmus figyelmen kívül hagyja azt, amit Aldo Leopold „*az élet piramisának*” nevezett.²²

Természetes és társadalmi hierarchia

■ Az általunk vázolt elméletben jelen van a hierarchia fogalma – igaz, egy további lépésben a „szétlapított hierarchia” fogalmát fogjuk használni, mely az egyes szintek egymáshoz való közelítésére vonatkozik. Az ökológiai szerzők egy jelentős részét – azokat mindenképpen, akik szemben állnak az emberközpontú világgéppel – kifejezetten taszítja a „hierarchia” fogalma. A mélyökológiával egyébként szemben álló Murray Bookchin a következőképpen fogalmaz: „Végül az ökológia nem lát hierarchiát az ökoszisztémában. Nem létezik az »állatok királya« és az »alázatos hangya«. Ezek a fogalmak saját társadalmi attitűdjeink és kapcsolataink kivetítései a természetre. Gyakorlatilag minden állat és növény, ami az ökoszisztéma része, egyenlő szerepet játszik az egész egyensúlyának és integritásának fenntartásában”.²³

A természetben azonban, úgy vélem, igenis érvényesülnek bizonyos spontán rétegződések és hierarchizálódások – amelyek a *táplálékláncok* (sokszor valóban rendkívüli komplexitást mutató, sok ponton egymásba fonódó és körkörös kapcsolatokat jelentő) rétegződéseiben, illetve a *csopartos állatok munkamegosztásában* jut kifejezésre. Nem emberi értelemben vett hierarchiáról beszélünk természetesen, de attól még egy nagyon is jelen lévő (és az időben kibontakozó)²⁴ szintekre bomlásról, amit nem ír felül az, hogy ezek a szintek gyakran nem egyértelmű vertikális struktúrát mutatnak, hanem vannak kölcsönös meghatározottságok és cirkuláris jellegű kapcsolatok. A biológiai komplexitás fokozatai szintén bizonyos világosan körülhatárolható rétegzettségre utalnak; az egyes szinteken jelen lévő bizonyosfajta minőségi különbségekkel (egyre több – mindenekelőtt: érzékelési – képesség megjelenése, egyre összetettebb individuális és társas viselkedés stb).

A *társadalmi hierarchia* (feladatmegosztásokban, központosulásban, alá-fölé rendeltségi viszonyokban) bizonyos mértékig erre az eredeti természeti rétegződésre épül rá, ennek a folyománya. Az emberi társadalomban a hierarchikus szerveződés elkerülhetetlenül az erőszak és az elnyomás egyes formáit vonta maga után – és implikálja mind a mai napig. Mivel ezek a gyakorlatok egy etikai nézőpontból *igazságtalanként* leplezhetők és leplezendők le, etikai imperatívuszokként jelentkezik az a feladat is, hogy ezeket az igazságtalanságokat, végső soron a *hierarchikus struktúrákat fel kell számolni*. (Marxista kontextuson belül *részben* pontosan erre vonatkozik az „emancipáció” projektje.) Azt állítani viszont, hogy „a természet nem ismer hierarchiát”, éppoly hamis, mint azt mondani, hogy a „társadalom nem ismer hierarchiát”. Emberi értelemben vett hierarchiát természetesen nem ismer – de a rétegződés, a szintekre bomlás értelmében nagyon is (még akkor is, ha itt egy rendkívül komplikált, alkalmasint többszörösen körkörös viszonyokat magában foglaló rétegződésről van szó).

Instrumentális érték és önérték

■ Az élet lényegénél fogva értékelő élet: előnyben részesítések és hátrula sorolások, a pozitív ingerek begyűjtésére és a negatív (fájdalmas, káros) ingerek elkerülésére való törekvések sorozata és rendszere jellemzi. A preferenciákban és elutasításokban, pozitív és negatív törekvésekben (valami megszerzésére és másvalami elkerülésére irányuló tendenciákban) implicit módon értéktételezések jutnak érvényre. Természetesen nem emberi értékek, de olyasmik, amelyek az emberi értelemben vett értékek távoli őseinek számítanak. Az élőlény mindenekelőtt saját maga és közössége fizikai létének fenntartására törekszik. Az egyéni és közösségi önfenntartás jelenik meg abszolút értéként, centrális jelentőségű *önértékként*, amelyhez képest a létfenntartás eszközei, forrásai *instrumentális értékként* jelennek meg. Az utóbbiaknak az előbbire (az önfenntartásra) vonatkoztatottan van értékük.²⁵ Az emberi szinten ehhez hozzájárul a *kulturális dimenzió*: az önfenntartás itt szellemi és kulturális értelmet nyer; az ember szellemi és kulturális létét igyekszik fenntartani.²⁶ A kulturális szféra öröm és fájdalom tapasztalatait is lényegileg átértelmezi.²⁷ A kulturális létből fakadó értékek és értéktételezések a biológiai létben gyökerező és annak alapján megnyilvánuló értékeléseken alapulnak. Az ember nem az evolúció ellenében, hanem annak alapján és következtében alkot erkölcsöt,²⁸ ami lényegileg más ugyan, mint az állatvilág-

ban,²⁹ illetve a nem emberi élővilágban megtalálható erkölcs és értéktételezés – ettől emberi! –, de azért még gyökereivel végső soron oda nyúlik vissza.

Önfenntartás, az érzőképesesség szintjétől kezdve: a *fájdalommentes létezésre való törekvés*, *autonómia*: ezek az életben benne rejlő alapvető, szükségyszerű értéktételezések; olyan motívumok, melyeket az embernek elkerülhetetlenül figyelembe illenék vennie, amikor lénytársaihoz viszonyul, amennyiben etikusan szeretne hozzájuk viszonyulni. Ezzel elválaszthatatlan összefüggésben: a természet az önszerveződés, az összetettség és a működés egyre magasabb fokozatait mutatja, amelyek *minőségileg* is jól elkülönülő, bizonyos módon egymásra épülő szinteket, tartományokat hoznak létre. Ilyen, minőségileg viszonylag jól elhatárolható, egy bizonyos (korlátozott) nézőpontból egyre magasabb fokúnak mondható szintek: 1) legalul a *szerveetlen létezés* szintje, amely több ponton már maga is a szervezethez tartozó jegeit mutatja, illetve ebbe az irányba mutat;³⁰ 2) a *szerves élet* birodalma, amely szorosan összekapcsolódik a szerveetlen létezéssel, és magát csak a vele való folyamatos kölcsönviszonyban, anyagcserében tudja fenntartani (valamint a szerves élet immanens aspektusa); 3) az *érző élet*, amely szigorú formában az állatoknál látszik megjelenni; és végül 4) az *öntudattal bíró élet*, melynek egyedei először képesek arra, hogy szigorú értelemben vett etikát alkossanak. Ezek – az ember szempontjából – normatív implikációkkal terhes szintekként jelennek meg, és az *önérték fokozataira*, az önértékekben megjelenő egyfajta, nagyon tág értelemben vett *hierarchiára* utalnak.

Az *önértékek konfliktusa* megkerülhetetlen, szem elől téveszthetetlen ténye a létnek. Minden egyes élőlény, minden egyes populáció létezése önérték a maga számára. Márpedig a természet világában gyakran az egyik élőlény fennmaradása valamely másik pusztulásán áll vagy bukik (pl. ragadozó és zsákmánya). A híres darwini „létért folytatott küzdelem” más egyedekkel és fajokkal folytatott folytonos harc – küzdelem az erőforrásokért, a szexuális társért, a csoportos állatoknál a csoporton belüli magasabb pozíciókért és még egy sor egyéb dologért. Kiterjesztett módon: önértékkel bír az adott élőlény teste, valamint egy populáció élőhelye, környezete, melybe beágyazódott, és amellyel folyamatos anyagcserét folytat (ezzel kapcsolatban *kiterjesztett önértékről* beszélhetünk).³¹ Az embernek nyilván nem kell beavatkoznia az egyes populációk és egyedek küzdelmébe; az ember nézőpontjából (Paul Taylорral egyetértve) csupán annak elismeréséről van szó, hogy minden egyednek és populációnak *egyenlő joga van ahhoz*, hogy önmagát és közösségét fenntartsa és védelmezze.³² Viszont figyelembe kell vennie az önérték és önérték közti potenciális és aktuális konfliktusokat. Ez az ember számára mindenképp az egyes szinteket általában jellemző önértékek rangsorolásában, praktikus kezelésében fontos; illetve egy olyan rugalmas etika kialakítása szempontjából jelentős, mely ezeket az általános önértékeket képes integrálni, és irányt tud mutatni olyan helyzetekben is, amelyekben az egyes szintek között konfliktus támad.

Önérték és instrumentális érték fogalmi *elválaszthatatlanul összekapcsolódnak*; e kettő csak egymással összefüggésben értelmezhető, mint amelyek egymásból fakadnak, és egymást világítják meg. A létezés önmagában vett értékessége, valamint megóvásának, fenntartásának szükségessége azokra az eszközökre és módokra utal, melyek révén az megóvható és fenntartható. Ugyanakkor az eszközök mindig és mindenütt bizonyos célok fé-

nyében értelmezhetőek eszközökként, bizonyos célokra, önmagukban vett értékekre utalnak. Kant *kategorikus imperatívuszának* megfelelő változatát³³ kiterjesztve: ahogy ember és ember viszonyában sem kerülhetjük el, hogy időről időre a másikat ne kezeljük bizonyos módon céljaink egyfajta eszközeként, de ha erkölcsösen akarunk eljárni, mégis minden ilyen találkozás, helyzet esetén tekintettel kell lennünk a másik mint személy méltóságára, belső, inherens értékére, ugyanígy a természet esetében: a természetet többnyire céljaink eszközeként vesszük tekintetbe, és ily módon is bánunk vele. Mégis: ha erkölcsösen akarunk bánni a természettel, s annak nem emberi lakóival és közösségeivel, soha nem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül azok erkölcsi önjogát, belső értékét a hozzájuk való viszonyunkban.

Egy autentikus, adekvátan megfogalmazott ökoetikának (és a belőle kibontott ökopolitikának) mindhárom (a szervesen természettel együtt: mind a négy) általános szintet szóhoz kell juttatnia, illetve a belőlük fakadó értékeket képviselnie kell, azok érvényesítésére kell törekednie. Az egyes szintekre való tekintettel ember és természet viszonyában három általános ökoetikai imperatívusz, irányelv áll elő: 1) a biodiverzitás megőrzése, megerősítése és kiszélesítése; 2) az emberi tevékenység által érintett nem emberi lények szenvedéseinek minimalizálása; 3) az emberhez méltó (kreatív, az alkotásban örömet lelő, öntudatos, kulturált, autonóm, racionális, etikus) élet feltételeinek megteremtése, elérhetővé tétele a globális emberi társadalom minél több, potenciálisan összes tagja számára. A felsorolt elvek közül a harmadik a legerősebb, és a sorban következő *korlátozza* a korábbi elv érvényességét. A *korlátozás*, illetve a *rangsorolás* motívuma részben magának az életnek a vertikális, rétegződő jellegéből fakad, részben a *praktikus döntéshozatal* bizonyos tényezői, a rendelkezésre álló idő és információ végesége teszi azt szükségessé. Az embernek mindenesetre arra kellene törekednie, hogy gyakorlati ténykedése során a felsorolt elvek *harmonizációjára* törekedjen; illetve ahol elkerülhetetlennek látszik az érdeksérelem és a konfliktus, ott az érdeksérelemeket (alkalmasint: a méltóságon esett sérelmet) *minimalizáljuk*.

Kívánatos kompromisszumok: útban egy szintetikus elmélet felé

■ A tanulmány előző részeiben a természetben és az értékekben jelen lévő hierarchikus szerveződésekről beszéltem, valamint arról, hogy ebben a rendszerben kitüntetett helye van az embernek mint az egyetlen lénynek, aki képes a szó szigorú értelmében vett etikát alkotni. Továbbá arra utaltunk, hogy az adekvátan megfogalmazott etika (és ökoetika) nem pusztán az ember fizikai túléléséről szól, hanem arról is, hogy képesek legyünk *autentikus* módon létezni, és tulajdonképpeni módon viszonyulni önmagunkhoz, lénytársainkhoz és a világhoz, mind individuális, mind kollektív szinten. Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy végső soron mégiscsak egy mérsékelt emberközpontú etikát javasolunk; egy olyan koncepciót, melyet – a mélyökológusok, illetve Arne Næss terminológiáját követve³⁴ – a nem emberi lények és közösségeik érdekeit háttérbe szorító „*sekély ökológiai*” felfogásnak neveznénk.

Ez azonban csak a látszat. Ennek az elméletnek a középpontjában nem az ember, hanem maga a természet és sajátosan az élő természet áll; és az em-

ber ebben a keretrendszerben csupán annyiban rendelkezik különleges helyzettel, amennyiben öntudattal bíró élőlényként ő képes arra, hogy a szó szigorú értelmében vett etikát alkotson, hogy morálisan és racionálisan viszonyuljon önmagához, lénytársaihoz és végső soron a természet egészéhez. Ez az etika (ökoetika) *nem* emberközpontú, amennyiben nem az embert mint embert helyezi előtérbe, hanem a teljes földi ökoszisztémának azon, egyébként *önállótlan részrendszerét*, mely képes tulajdon életfolyamatának viszonylag magas fokú, autonóm és öntudattal kísért szabályozására. Az életnek ez az (öntudattal rendelkező) típusa ennél fogva *képes* arra is, hogy felelősségteljesen viszonyuljon önmagához, valamint öntudattal nem (vagy csak nagyon korlátozott módon) bíró lénytársaihoz, közösségeikhez és élőhelyükhöz; és ilyen módon is *kell* viselkednie, amennyiben autentikus módon akar működni. Mindeközben hangsúlyozzuk az emberiség ráutaltságát a többi lényközösségre, az ökoszisztéma további részrendszerére és egészére.

A természetben jelen lévő hierarchiákról beszéltünk, és az értékek ezeket tükröző rendjéről. Ezeket a hierarchiákat nem az ember vetíti bele a természetbe, hanem ezek magának a természetnek a rendjéből fakadnak, annak működésében gyökereznek. Ahogy az értékek sem pusztán emberi alkotások, hanem – miként Rolston fogalmazott³⁵ – magának az életnek a szerves részei és velejárói. Nem segít, ha a természetben létesülő és folyamatosan jelen lévő hierarchikus struktúrákat egyszerűen letagadjuk, ahogy az sem, ha az értékeket kizárólagosan emberi találmányoknak állítjuk be. Az ilyen elméletek – nézetem szerint – éppen egy adekvátabb ökológiai, ökoetikai koncepció (és ebből fakadóan: egy autentikusabb emberi létezés) lehetősége elől zárják el az utat. Egyes ökológiai megközelítések emberközpontú és természetközpontú,³⁶ önérték és instrumentális érték³⁷ szembeállítását hamis, meghaladandó ellentéteknek állítják be, amelyek részben rossz elméleti alapvetés, részben pedig egy meghaladásra ítélt társadalmi rend következményei. Véleményem szerint a helyzet ennél talán valamivel bonyolultabb. Önérték és instrumentális érték lényegszerűen következik az élet működésének alaptermészetéből. Ha pedig emberközpontú és természetközpontú szembenállását kidobjuk az ajtón, visszatér az ablakon. Individuális és kollektív szinten egyaránt a létezést előnyben részesítések és hátrébb sorolások, pozitív és negatív tendenciák sorozata artikulálja. Ahogy egyénileg is vannak számunkra rokonszenvesebb és talán kevésbé rokonszenves emberek (még ha ez utóbbit esetleg nem is annyira szívesen valljuk be magunknak vagy másoknak). Ha ezzel kapcsolatban nem látunk világosan, ha alábecsüljük az ebből fakadó nehézségeket vagy kihívásokat, elméleti előfeltevéseink és vágyképeink könnyen félrevezethetnek bennünket. Emberközpontú és természetközpontú, önérték és instrumentális érték szembenállása nézetem szerint nagyon is létező és nagyon is szilárd ellentét – amely azonban távolról sem meghaladhatatlan. Meghaladásuk, legalábbis a köztük lévő ellentét, feszültség tompítása, viszonylagossá tétele *egy magasabb társadalmi állapot keretei között* válik majd csak lehetségessé.

Egy kompromisszumos etikára törekszünk; egy középutas ökoetikára a végletek: ökocentrizmus és antropocentrizmus, individualizmus és holizmus szélsőséges (vagy sarkított) ellentéte között. A „kompromisszum” azonban itt nem megalkuvásra, nem az elvek feladására utal, hanem

egy olyan nyitottságra, amelyet „maguk a dolgok” kényszerítenek ki, ha nyitva tartjuk a szemünket. A kompromisszum itt egy *szintetikus elmélet* felé mutat: az *egyoldalúságok meghaladására, leküzdésére irányuló igyekezetet* jelöli. Arról van szó, hogy nyitottak tudjunk lenni a miénktől különböző álláspontokban rejlő részgazságokra, és egyúttal felismerjük saját alapállásunk korlátait és egyoldalúságait. A különböző elméleti alapvetésekben rejlő, mélyen fekvő – maguknak a dolgoknak a rendjén alapuló – kapcsolatok felismerésének képességéről van szó, mely lehetővé teszi egy valóban átfogó és sokoldalú, szintetikus ökológia és ökoetika kidolgozását. Csak egy ilyen elmélet alapján, valamint az ezen (és hozzá kapcsolódó, más ökocentrikus) elméletek által támogatott egyéni és társadalmi törekvések révén válik valóban lehetségessé, hogy a lét és az értékek objektív rendjében fennálló hierarchikus szinteket egymáshoz a gyakorlatban is közelítsük; és az egyéni, valamint közösségi (nem intézményesült és intézményesült) praxisban érvényre juttassunk valami olyasmit, amit „*szétlapított hierarchiának*” nevezhetnénk. Ez az egyes szintek egymáshoz való (egyéni és kollektív szinten intézményesült) egyre jobb közelítését jelenti; a már meglévő hierarchiák tudatos visszaépítését; az érdekek és szintek közti konfliktusok tompítására, optimális esetben harmonizálására való törekvést; a potenciális és aktuális érdeksérelmek minimalizálását célzó igyekezetet.

Ökocentrikus szocializmus, avagy a dinamikus ekvilibrium elmélete

■ Az elmélet, melynek egyes alapelemeit ebben a tanulmányban szeretném lefektetni, azok közé tartozik, amelyeket Andrew Vincent (J. R. Rodman és Robin Attefield nyomán) „morális kiterjesztőknek”, illetve „visszafogott holistáknak” nevezett.³⁸ *Egy mérsékelt ökocentrikus és holista koncepcióról* van szó a mi esetünkben. Mérsékelt ökocentrikus, mert nem az emberen van a hangsúly, hanem *magán a megtettesült életen, a teljes ökoszisztémán*, amelynek az emberiség egyetlen, különös, önállóan alrendszerét alkotja. Mint ökoetika ez a felfogás azt írja elő az ember mint öntudattal bíró élet számára, hogy harmonizálja viszonyát a totális ökoszisztéma többi részrendszerével és magával az egésszel, illetve hogy vonuljon vissza határai mögé. Továbbá mérsékelt holista ez az elképzelés, amennyiben az egyes lényeken túl szeretnénk a nagyobb egészek autonóm, önfenntartó létezéshez való jogát is érvényesíteni; annak fokozott hangsúlyozásával, hogy az *(emberi) közösség nem nyomhatja el egyes tagjait a közérdekre, a közjóra hivatkozva*. Vagyis a politikai döntéshozatal során a közérdek, a közjó mérsékelt előjogának fenntartása mellett is mindenkor arra kell törekedni, hogy bizonyos egyéni jogok soha ne sérüljenek, hogy összhangba hozzuk a közérdeket és a magánérdeket.

A legelső (vagy talán a nulladik) pont, amiben mély és sekély, ökocentrikus és antropocentrikus ökológusok is egyetérthetnek, az, hogy biztosítani kell a hosszú távú ökológiai fenntarthatóságot; az emberiség fizikai túlélése érdekében harmonizálni kell viszonyunkat a földi természet egészével. Olyan belátás ez, amellyel már Marx is rendelkezett,³⁹ ahogy azzal is, hogy pontosan a kapitalizmus az, mely ember és természet viszonyában radikális

törést okoz.⁴⁰ Elkészerítő látni, hogy emberek milliói, politikusok sokasága, és ami a legszomorúbb: egyes kutató tudósok is elszigetelt ténymorzsákból és információtermelékekből olyan képet raknak ki, mely inkább *vágyaik*at és meggyökeresedett hiteiket tükrözi, *semmint a tényleges valóságot*; és készek arra, hogy magukat éppúgy becsapják, mint a körülöttük élőket, semhogy szembenézzenek azzal, hogy az emberiségnek elkerülhetetlenül változtatnia kell életmódján. Az oktatásnak és az ismeretterjesztésnek, a környezetvédelemnek, civil mozgalmaknak, tudósoknak és politikusoknak óriási felelősségük van abban, hogy ráébredjék az embereket a szükségszerűre: arra, hogy nem élhetnek többé úgy, ahogy eddig. Nincs végtelen növekedés egy véges bolygón; és a már meglévő, az emberi társadalomban (lokálisan és globálisan) fennálló igazságtalanságokat (azt, hogy emberek széles tömegei kénytelenek nyomorban, emberhez méltatlan feltételek közt élni) nem a fogyasztás, a nem újrahasznosítható és a természet által integrálhatatlan hulladékokat produkáló termelés és az ezzel szükségképpen együtt járó szennyezés még tovább való fokozásával kell orvosolni, hanem a már rendelkezésünkre álló erőforrások, a készletek igazságosabb újraelosztásával, a termelés jelenlegi kereteinek racionálisabb átalakításával.

Mindenekelőtt az emberi társadalomban jelen lévő igazságtalanságokat kell kezelni. Ez a kérdés azonban nem választható külön a természethez való igazságos, etikus viszony kérdésétől.⁴¹ Az embert körülvevő természet több régióból is áll, melyek mindegyike sajátos viszonyulást igényel. Az emberhez kötődő házasított természetben belül is jelentős különbség van: mindenekelőtt a haszonállatok (húsukért és más termékeikért tenyésztett, illetve kísérletekre használt állatok), valamint a házi kedvencekként tartott állatok között. Elsősorban az előbbivel (haszonállatok) összefüggésben merül fel követelményként a *fájdalomokozás tilalma*, illetve az *elkerülhető fájdalom minimálisra csökkentése*. (Kedvenceinkkel kapcsolatban ezt talán természetesen tartjuk; de azért ott is hallgatólagos alapelv.) Ami a *vadvilágot* illeti: a jelenlegi vadvédelmi, természetvédelmi övezetek biztosítása, megerősítése és kiterjesztése adódik célként. E tekintetben leginkább az a feladat, hogy az öfenntartó ökoszisztémákat megóvjuk, autonómiájukat, integritásukat garantáljuk. Az embernek nem kell beavatkoznia ezeknek az ökoszisztémáknak a működésébe; legfőbb ideje szakítanunk azzal a sokakban (bevallottan vagy öntudatlanul) élő elképzeléssel, hogy a bolygó urai volnánk. Bizonyos minimális beavatkozás esetenként mégsem kizárt: a vadvilághoz való viszonyunkban nem kell rugalmatlan és érzéketlen módon a Yellowstone Park-etikához⁴² sem ragaszkodnunk. A Yellowstone Park-etika a fájdalom és a konfliktus evolúciós szerepét hangsúlyozza, és ennek szellemében akkor sem hajlandó beavatkozni a vadon zajló eseményekbe, ha nyilvánvalóan teljesen fölösleges fájdalmat akadályozhatna meg. Ez esetben megengedhetőnek, sőt kívánatosnak tartom a rugalmasságot, hogy egyes esetekben a biztosan szükségtelen fájdalmat megelőzzük, illetve megszüntessük.

A *dinamikus ekvilibrium* gondolata ezzel az előbb említett problémával függ össze. A fájdalom és a konfliktus a természeti lét szükségszerű velejárója; olyasmí, ami magával az emberi, társadalmi létezéssel is szervesen összefonódik. Valóban olyan tényezőkről van szó, melyek a túlélés szempontjából részben elkerülhetetlenek, illetve amelyek *dinamizálják a természetet és a társadalmat*, bizonyos módon a fejlődés motorjaiként szol-

gálnak. Nem lehet cél az, hogy kiküszöböljünk minden fájdalmat és konfliktust, ha ebből az következnék, hogy a megfelelő közösség esetleg *a teljes passzivitásba süllyedne*, és a tetszhalálhoz hasonlatos dermedtségbe merülne. Mivel azonban az egyes lények és közösségek szempontjából a fájdalom, a konfliktus valami rosszként is adódik, megvan a maguk kiküszöbölhetetlenül negatív, romboló aspektusa is, másfelől azzal a feladattal szembeesülünk, hogy ezeket, amennyire csak lehet, csökkentsük. Ebből adódik az az általános és mégis a mindenkori konkrét helyzetekre fókuszáló, az azzal kapcsolatos információgyűjtést és a megfelelő esetre szabott döntést előíró követelmény, hogy a fájdalom, a konfliktus mennyiségét, mértékét, intenzitását mindenekelőtt az emberi társadalmon belül, egy következő körben pedig az emberi tevékenység által közvetlenül (harmadsorban pedig: közvetetten) érintett természetben a lehetséges minimumra szorítsuk, oly módon, hogy viszont a fejlődés mértékét ezzel összefüggésben maximalizáljuk. A lehető legnagyobb fejlődési potenciál a lehető legkisebb mértékű fájdalom és konfliktus mellett.

A dinamikus ekvilibrium elve⁴³ a jelen tanulmányban megfogalmazott ököcentrikus szocializmuskoncepció egyik legfontosabb motívuma. Az általunk javasolt elképzelés, részben ennek a motívumnak a szellemében, az *emberi társadalom határain túlrá kiterjesztett egyenlőség és igazságosság* eszméjével lép fel – *az egyetemes egyenlőtlenség és igazságtalanság körülményei közepette*. Egy ilyen ökoetikai és ökopolitikai elmélet első körben mindenekelőtt azt szorgalmazza, hogy legalább az emberi társadalmon belül próbáljunk meg minél igazságosabb viszonyokat teremteni. Egy további lépésben azonban azt is hangsúlyozni szeretnénk ezzel a modellel, hogy a természetet *a lények univerzális közösségeként* gondoljuk el, melyben minden lény egyaránt igényt formálhat az igazságos és etikus bánásmódra, és ezt az igényt minél inkább érvényre kell juttatnunk a nem emberi közösségekhez és környezetükhöz való viszonyunkban.

■ JEGYZETEK

1. Vö. pl. Andrew Vincent: *Ökológizmus*. In: Scheiring Gábor – Jávor Benedek (szerk.): *Oikosz és polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Bp., 2009. 260. „A régebbi korokban az embereket a népeségszám, a technológia, valamint a társadalmi és gazdasági háttér is korlátozta. Ha azonban az újkőkorszak embere feltalálta volna a pattintott láncfűrészelt, valószínűleg nem nagyon fékezte volna magát.”
2. Lynn White Jr.: *Ökológiai válságunk történeti gyökerei*. In: Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. L'Harmattan, Bp., 2005. 173. „A kereszténység, különösen nyugati formájában, a világ valaha volt legantropocentrikusabb vallása.”
3. Vö. Martin Heidegger: *Levél a „humanizmusról”*. In: Uő: „...Költőien lakozik az ember...”. *Válogatott írások*. T-Twins – Pompeji, Bp.–Szeged, 1994. 146–147.
4. Lásd ehhez pl. Marosán Bence Péter: *Marxizmus és ökológia. Lehetséges kapcsolódási pontok a marx elmélet és a mélyökológia között*. *Korunk* 2018. 1. sz. 39–48; Antal Attila: *Az antropocén és az ökológiai marxizmus*. *Korunk* 2018. 1. sz. 49–57. Lásd még Paul Burkett – John Bellamy Foster: *Marx and the Earth. An Anti-Critique*. Brill Press, Leiden–Boston, 2016. 1–11.
5. Az értelmezők közül többek között Lányi András az, aki – jelentős részben heideggeri inspirációjú gondolatok alapján, illetőleg a heideggeriánus mélyökológia (Michael Zimmermann, Leslie Paul Thiele, Frank Schalov) bizonyos eredményeire támaszkodva – szorosan összekapcsolja egymással a fizikai és a morális túlélés (illetve létezés) kérdéseit. Lányi András: *Oidipus avagy a Természetes Ember*. Liget Műhely Alapítvány, Bp., 2015.
6. Uo.
7. Marosán Bence Péter: i. m. 48.
8. Vö. Friedrich Wilhelm Joseph Schelling: *A transzcendentális idealizmus rendszere*. Gondolat, Bp., 1983. 37–38.
9. Ezzel az általunk felvázolt ökoetika egy másik lényeges forrására szeretnénk utalni (az ökomarxizmus mellett): a fenomenológiára, közelebbről a fenomenológiai életfilozófiára. Lásd ehhez Toronyai Gábor: *Tudományos életfilozófia. Tanulmány Edmund Husserl késői gondolkodásáról*. Osiris, Bp., 2002.

10. Az ökoetikai, ökofilozófiai felfogások változatosságáról, legfontosabb típusairól kiváló áttekintést nyújt Andrew Vincent: i. m. Lásd még Lányi András: *Bevezető*. In: Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): i. m. 7–23.
11. Arne Naess: *A mélyökológiai mozgalom*. In: Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Osiris, Bp., 2000. 117–120; Arne Naess: *Önmegvalósítás*. In: Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): i. m. 221–235; Bill Devall – George Sessions: *Deep Ecology. Living As if Nature Mattered*. Gibbs M. Smith, Inc., Salt Lake City, 1985.
12. Aldo Leopold: *Föld-etika*. In: Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság*. 103–116; J. Baird Callicot: *A Föld-etika fogalmi megalapozása*. In: Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): i. m. 221–235. 57–84.
13. Paul W. Taylor: *Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1986.
14. Peter Singer: *Minden állat egyenlő*. In: Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): 39–56; Tom Regan: *The Case for Animal Rights*. University of California Press, California, 1983.
15. Margaret Atwood regényében, *A szolgálólány meséjében* vallási fundamentalista alapokon bár, de bizonyos szempontból kifejezetten ökofasisztának mondható társadalom körvonalait láthatjuk.
16. David Pepper: *Eco-Socialism. From Deep Ecology to Social Justice*. Routledge, London – New York, 1993.
17. Arne Naess: *A mélyökológiai mozgalom*. 117. „Bioszferikus egalitarianizmus – elvi szinten. Az „elvi szinten» kitétel azért szerepel, mert minden realiztikus gyakorlat szükségessé tesz valamennyi pusztítást, gyilkolást, kizsákmányolást és elnyomást.”
18. Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): i. m. 15.
19. Ahogy ezt Edmund Husserlnél, Merleau-Pontynál, illetve Michel Henrynél találjuk. Az ökofenomenológiához lásd pl. Kohák, Abram, Schalow, Thiele, Zimmermann, de ide köthető Ulrich Melle is.
20. A fentebb említett mélyökológiai álláspontra kell itt gondolnunk: Arne Naess és követői; valamint a biocentrikus individualista állásponhoz lásd Paul Taylort.
21. William Grey: *A Critique of Deep Green Theory*. In: Eric Katz – Andrew Light – David Rothenberg (eds.): *Beneath the Surface. Critical Essays in the Philosophy of Deep Ecology*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts – London, UK, 2000. 49.
22. Aldo Leopold: i. m. 110–113.
23. Murray Bookchin: *Egy ökológikus társadalom felé*. In: Scheiring Gábor – Jávor Benedek (szerk.): i. m. 151.
24. Lásd ehhez Aldo Leopold: i. m. 110. „Kezdetben az élet piramisa lapos volt, alacsony; a táplálékláncok rövidék és egyszerűek. Az evolúció aztán egyre több emeletet, egyre több láncot épített fel.”
25. Rolston képviseli azt az álláspontot, hogy az értékesség, az önérték és a hasznosság érték az életnek mint életnek a természetében van megalapozva – ahol az élet magában foglalja a nem emberi, sőt a nem állati életet is (tehát a növényeket, gombákat, mikrobaikat stb.). Holmes Rolston III *A környezeti etika időszzerű kérdései*. In: Lányi András – Jávor Benedek (szerk.): i. m. Mi is ezt a felfogást képviseljük.
26. Ennek filozófiai elméletét megtalálhatjuk – sok más szerző mellett – Edmund Husserl kései kutatási kézírataiban, akinél idős korában egy fenomenológiai biológia körvonalai bontakoztak ki, melynek alapját Husserl ösztönelemlete alkotta. Eszerint a legalsóbb ösztön az önfenntartás ösztöne és a nemi ösztön. Ezek az ösztönök az ember szintjén – Husserl szerint – szellemi és kulturális értelem nyernek. Lásd ehhez Nam-In Lee: *Edmund Husserls Phänomenologie der Instinkte*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1993; Marosán Benke Péter: *Kontextus és fenomén II. Az igazság problémája az időtudat és a keletkezés husserli filozófiájában*. Kézirat.
27. Vö. Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Kossuth, Bp., 1972. 19. „Az éhség éhség, de az az éhség, amely késsel és villával fogyasztott főtt hússal elégtül ki, más éhség, mint az, amely a nyers húst kéz, köröm és fog segítségével falja fel.”
28. J. Baird Callicot: i. m. 82. „Ezért nem a természet ellenében, hanem annak megfelelően vagyunk erkölcsi lények. És a természet, amennyiben legalább egy etikus fajt létrehozott (a homo sapienst), maga sem lehet erkölcstelen.”
29. Már az állatoknál is van egyfajta kezdetleges protoerkölcs. Ehhez pl. Frans de Waal: *Elég okosak vagyunk, hogy értsük, milyen okosak az állatok?* Alexandra Könyvesház Kft., Bp., 2018.
30. Hegel és Whitehead természetfogalmát elemezve könyvében Csikós Ella több ponton kitér arra, hogy az anorganikus, fizikai természet milyen módokon és pontokon mutatja mégis a szervezethez korai jegyeit, illetve milyen módon utal már önmagában a szerves természet szintje felé. Csikós Ella: *Élő gondolkodás. A folyamatfilozófia klasszikusai: Hegel és Whitehead*. L'Harmattan, Bp., 2008.
31. Ennek hangsúlyozása azért fontos, hogy elkerüljük a szigorúan biocentrikus elméletek bizonyos buktatóit – és hogy a *szervetlen természetnek* is tulajdonítsunk egyfajta tág értelemben vett önértéket.
32. Paul W. Taylor: i. m.
33. Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. In: Uő: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Bp., 1991. 62. „Cselekedj úgy, hogy az emberiségre, mind a saját személyvedben, mind bárki máséban mindenkor mint célra, sohasem mint pusztán eszközre legyen szükséged.”
34. Arne Naess: *The shallow and the deep, long-range ecology movement. A summary*. Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy 1973. No. 16. 95–100.
35. Holmes Rolston III. i. m. 95. „[A]z érték nem emberi eredetű, hanem az élet természetéből fakad.”
36. Pl. Murray Bookchin – Dave Foreman: *Defending the Earth: A Debate*. South End Press, Boston, Massachusetts, 2001. Paul Burkett – John Bellamy Foster: i. m. 87. sk.
37. Uo. 44–50. Különösen: 47, 50.
38. Andrew Vincent: i. m. 269. sk.
39. Marx: *A tőke*. III. Kossuth, Bp., 1974. 731. „Még egy egész társadalom, még egy nemzet sem, sőt, egyszerűen minden társadalom sem a Föld tulajdonosai. Csupán birtoklói, haszonélvezői, és mint jó családapáknak, jobb állapotban kell örökölniük a következő nemzedékeknek.”

40. Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. 368. sk. „Nem az élő és tevékeny embereknek és a természettel való anyagcseréjük természeti, szervetlen feltételeinek az egysége és ezért a természetnek az emberek által való elsajátítása szorul magyarázatra, illetve eredménye egy történelmi folyamatnak, hanem az emberi létezés e szervetlen feltételei és a tevékeny létezés közti elválás, amely elválás teljeseen csak bér munka és tőke viszonyában van tétélezve.”

41. Társadalmi és ökológiai igazságosság viszonyának kérdéséhez lásd Marosán Bence Péter: *A kiterjesztett szolidaritás. Társadalmi és ökológiai igazságosság*. *Létünk* 2018. 1. sz. 37–56.

42. Vö. Holmes Rolston III. i. m. Különösen: 89–91, 100–104.

43. Mely az *Instrumentális érték és önérték* alfejezet végén tárgyalt imperatívuszokat (1. biodiverzitás megerősítése és növelése, 2. fájdalommentes létezés biztosítása, 3. emberhez méltó élet feltételeinek kialakítása – továbbá: a „szétlapított hierarchiára” való törekvés) is magában foglalja.

